

O'ZBEK FOLKLORIDA QARG'ISHLARNING ETIMOLOGIYASI

Hamdamova Fotima Rahmatulla qizi

hamdamovafotima7@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek folklorida qarg'ishlarning etimologiyasi va ularning paydo bo'lishi so'z boradi. Shuningdek, muallif birikma qarg'ishlar, diniy qarg'ish, qarg'ishlarning ma'nolari, katarsis, zamonaviy qarg'ishlar haqida fikr yuritadi.

Tayanch so'z va iboralar: Qarg'ishlar, „Devonu lug'otit at-turk“, „Qirg'a“, „Qir qar“ fe'li, „Qarg'ish“, „qirg'in“ so'zi, so'z magiyasi, zamonaviy qarg'ishlar.

O'zbek folklori qadimiy ildizlarga borib taqaladi. Unda xalqning urf-odatlar, an'analari, o'y-xayollari, orzu-umidlari bilan birga qarg'ishlari ham namoyon bo'ladi. Qarg'ish salbiy ma'noda eshutilishi mumkin. Ammo qarg'ishlar faqat salbiy emas balki ijobiy ma'noda ham qo'llaniladi. *“Masalan Uying donga to'lgur”, “Kabaga imom bo'lgur”, “Bo'yginang cho'zilgur”, “Burning joynamozga tekkur”* Bularning barchasi kattalarning bolalarga nisbatan ularning kelajagiga nisbatan aytilgan ijobiy qarg'ishlardir. Ijobiy qarg'ishlar bor bo'lgani kabi salbiy qarg'ishlar ham mavjuddir. Afsuski, ular juda katta qismni tashkil qiladi. Salbiy qarg'ishlar insonga uning tana a'zolariga yoki oilasiga, ishiga mol-u dunyosiga qarata aytilgan yomon duodur. Qadimda odamlar qarg'ish olishdan va qarg'ish tegishidan juda qo'rqqanlar. Xususan, keksa kishidan ayniqsa ota-onadan qarg'ish olmaslikka harakat qilingan. Xalq orasida *“Ota qarg'ishi -o'q, ona qarg'ishi -yo'q”* degan naql yurgan. Bu albatta bejizga aytilmagan. Sababi, farzand ota tufayli bu yorug' olam yuzini ko'radi. ona esa uning dunyoga kelishi uchun vositachi xolos. Onalarning va bo'lar-bo'lmasga janjal ko'taradigan og'zi shaloq xotinlarning qarg'ishi esa obyektga o'tmaydigan qarg'ishlar sirasiga kiradi. Ota-onalar farzandini hech qachon yomon bo'lsin demaydi. Shu o'rinda qarg'ish ishlatilyotganda ijobiy qarg'ishlardan foydalanishga harakat qilishgan.

Masalan “*Uying bug‘doydan to‘lgur*”, “*Burning joynamozga tekkur*”, “*Ka‘baga imom bo‘lgur*” singari ijobiy qarg‘ish turlaridan ko‘proq qo‘llanilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi. Sababi, qarg‘ishlar ilohiy harakterga egadir. Ular og‘izdan chiqdimi demak, albatta, amalga oshadi. Xalqimizda qarg‘ish o‘q u aytildimi, albatta, borib kimgadir tegadi degan fikrlar yurgan. Nafaqat bizda balki boshqa xalq vakillarida ham shunday fikrlar mavjuddir. E.E.Samaylovaning ta’kidlashicha, xalq ommasi qarg‘ishlarning ritual mohiyat kasb etishiga ishonadi va shuning uchun ham Vologod viloyati aholisi o‘rtasida “qarg‘ovchi tilida aytilgan qarg‘ish egasiga borib tegadi, mabodo qarg‘aluvchida qarg‘ish tegmaydigan xususiyat mavjud bo‘lsa u holda og‘izdan chiqqan qarg‘ish yetti yil osmonda muallaq turadi va baribir kimgadir tegadi”¹ degan e’tiqodiy qarash keng tarqalgan ekan. Juda ko‘pchilik qarg‘ishdan hazar qilganlar, kimnidir qarg‘ashni o‘ziga ep ko‘rmaganlar. Sababi, ular qarg‘ish qushga o‘xshaydi uchib ketgach baribir o‘z iniga qaytib keladi deb o‘ylashgan. Shunga o‘xshash e’tiqodiy qarashlar tufayli kishilar o‘z nutqida qarg‘ishlardan foydalanmaslikka harakat qilishgan. Olimning fikricha, shayton lesziy va boshqa mifologik qahramonlar nomini tilga olish asnosida aytiladigan ekspressiv lisoniy ifodalarning magik funksiyasi, ya’ni vazifasi shahar kishilari nutqida unutilib ketgan bo‘lsa-da, bu kabi qarg‘ishlar qishloq aholisi nutqida hamon saqlanib qolganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Qarg‘ish matnlarining o‘ziga xos formulaviy ifodalarini mavjudligi esa qarg‘ishlarning muayyan darajada an’anaviylashgan leksik tarkibi va sintaktik qurilishga egaligini ko‘rsatadi.

Bolgar xalq qarg‘ishlarini o‘rgangan I.A Sedikova qarg‘ish o‘zining funksional yo‘nalishini va ifoda xususiyatiga ko‘ra salbiy olqish tarzida ommalashganligini qarg‘ishning boshqa so‘zlardan farq qiluvchi asosiy xususiyati ekanligini aytadi. Muallif misol tariqasida bolgar tilshunosligida “Bog da in pojzin” (Xudo yarlaqasin) yoki “ Bog

¹ Самайлова.Е.Е. Прокляте как форма. No 1015-1063 Bu material Ford fondining 1015-1063 raqamli granti asosida internet tizimiga joylashtirilgan www.ruthenia.ru/folklorr/samaylova3htm.saytidan olindi.1E.E.Samaylova проклятие как форма NО .1015-1063.

da ti ubie” (Xudo olsun) kabi qarg‘ishlarni keltiradiki, bu misollar olqish va qarg‘ishlarning o‘zaro yaqinligidan dalolat beradi².

Qalmiq folklori tadqiqotchisi Bordjanova (Bosangova.T.G)ning yozishicha, qalmiqlarda “xaunat” deb ataluvchi qarg‘ishlar marosim folklori bo‘lib hisoblanadi. Uning aniqlashicha, qalmiq folklorida afsun, zarar qo‘shiqlari, yig‘i-yo‘qlov qo‘shiqlari, alla, maqtov-olqish, qarg‘ish, olqish, o‘y-xayol, irim-sirim, ont-qasam, jangovor qo‘shiq, va boshqa turdagilar ham marosim folklor sirasiga kiradi. Qarg‘ishlarning yaratilishi va aytilishi kishi ruhiy holati bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun har qanday kishi ham qarg‘ish kishisiga aylanishi mumkin³.

Olimning yozishicha, qalmiq tilida Stalin yuritgan qatag‘on davrida odamlar yashirinchalik kuylagan qarg‘ish-qo‘shiqlar nihoyatda keng tarqalgan ekan. Bu esa qarg‘ishlar jamiyat hayotidagi adolatsizliklar va ularning sabablari tufayli oddiy xalq tilida paydo bo‘lganligining yana bir bora guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Xalqning yashash sharoiti uning kelib chiqish tarixi bularning bari bevosita xalqlarning tilida namoyon bo‘ladi, o‘zini bor bo‘yini namoyon qiladi, albatta. Masalan I.E.Isayev osetin xalq qarg‘ishlarining kelib chiqishi haqida quyidagilarni yozadi: Osetin xalqi tilida qarg‘ishlarni ifodalovchi til birliklarining ko‘p miqdorda bugungi kunga qadar saqlanib kelayotganligi o‘sha xalq qadimda juda qiyin hayot kechirganidan sharoiti og‘ir bo‘lganligidan darak beradi. Tog‘liklarning uncha katta bo‘lmagan xo‘jaligiga yetkazilgan arzimaz zarar ham aybdor kishining sha‘niga nisbatan qarg‘ish yog‘dirishga, ya‘ni qarg‘ovchi so‘zi ziyon-zahmat yetkazishiga qattiq ishongan xalqning zaharhanda qarg‘ishlar fontani otilishiga sabab bo‘lgan. Qarg‘ishlarda odatga kimgadir yoki nimagadir zarar yetkazish uchun samoviy kuchlarga tayanilgan.

Bizga shunisi ma’lumki qadimda ham hatto hozirgi kunda ham qarg‘ishlarning magik kuchiga juda qattiq ishonishgan. Shu sababli undan himoyalaniş uchun so‘zning magik kuchlaridan foydalanishga harakat qilishgan. Masalan rus olimi M.N.Vlasovning

² Седакова.И.А. Структура и семантика болгарских проблемы. .Етнолингвистика Семейотика молых форм фольклоры . Тезисы и предварительные материалы к симпозиуму. Москва, 1988.- С -188.

³ Борджанова (Босангова) Т.Г. Обрядовая поэзия калмыков.-Элыста.Калм.кн.изд-во.2007.

⁴yozishicha, qadimda turli xildagi afsun-duolar yordamida qarg'ish tekkan kishini "qaytarma" qilish marosimi o'tkazilgan. Vaholanki, o'zbeklarda ham qaytarma qilish marosimi mavjuddir.

Turkiy xalqlar hayotida ham qarg'ishlar begona emas. Turkiy xalqlar folklorida birinchilardan bo'lib qarg'ishlarni tadqiq qilgan olim bu- Cypazakov. C tog'li oltoyliklar tilida "olding nari bo'lsin, orqang beri bo'lsin" qarg'ishini hozir olqish deb atagan bo'lsa-da, aslida u qarg'ish namunasi hisoblanadi. N.Shtinova ⁵esa tog'li oltoyliklar og'zaki ijodida marosim folklorining an'anaviy bir ko'rinishi ya'ni afsun marosimi ko'rinishida nomlab, afsun qadimiy mifologik ko'rinishda ekanligini qayd etgan xulosa chiqargan. Oltoy tillari folklorini tadqiq qilgan olim S.S.Katash doktorlik dissertatsiyasining 2-bobida qarg'ish va olqishlarni tahlil qilib, bu so'zning genezesini so'zning magik kuchiga ishonishga asoslangan qadimgi tasavvurlarga bog'laydi. Olimning nazaricha, olqish va qarg'ish bitta turga deb hisoblagan. Tarixiy rivojlanish bosqichida esa ular mustaqil bo'linib ketganlar.

Tatar tilshunosi Mahmudov.N "Dushman tomonga qarata aytilgan yomon tilaklar deb qayd etgan". O'zbek tilshunosligida bir qancha keng qamrovli ishlar amalga oshirilganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Rus tilshunos olimlari ham qarg'ishlarni o'rganish jarayonida asosan ular afsun va qasam turiga kirib ketadi deb hisoblashgan. Ammo bu noto'g'ri qarash hisoblanadi sababi qarg'ish, afsun turiga hech qanaqasiga qarg'ishni kiritib bo'lmaydi. Afsun - bu kishini duo orqali hayotini uning taqdiriga ta'sir o'tkazish hisoblansa, qasam esa kishi hayotida umuman qilishi kerak bo'lmagan ishni qilmaslikka ichgan qasami bo'ladi.⁶

1980-yil Toshkentda bo'lib o'tgan 3-butunittifoq turkologiya konferensiyasida olqish va qarg'ish haqida nutq so'zlagan ozarbayjonlik tilshunosi B.A.Abdullayev olqish va qarg'ish atamasini bildiruvchi so'zlarning etimologiyasiga ya'ni kelib chiqishi, bir biridan farqli jihatlari haqida ancha keng ma'lumotlar berib o'tdi. Uning olqish va qarg'ish

⁴Беселова.Е. Русский суеверия .Энциклопедические словарь. СБП. Азбука.200

⁵ Штинова.Н Суразауов Алтайской -Горно алтайск- 1975

⁶ Mahmutov.X. K. Aforistik turlar. – Казан: 1978-B.95

atamalarining kelib chiqishida “ol” va “gara” ya’ni qora soʻzlarining etimologiyasiga nusrat berilganligi eʼtiborga loyiq boʻldi. Uning fikricha, qargʻishlar odamlarning tasavvurlari va ishonch-eʼtiqodlari asosida paydo boʻlgan ekan.⁷

Ozarbayjon xalqining ishonch va eʼtiqodlari mujassam boʻlgan qargʻishlarning mukammal toʻplamini nashr ettirgan tilshunos olim M.Hakimov qargʻishlarni alfavit koʻrinishida chop ettirdi. Bu turkiy xalqlar ichida birinchi marotaba nashr etilgan mukammal manba hisoblanadi.⁸

Oʻzbek tilshunosligida birinchilardan boʻlib qargʻishlarni tasnif qilib oʻz maqolasida keltirgan professor M.Murodovning “Olqish va qargʻish” maqolasida keltirib oʻtgan.⁹ Olim oʻzining koʻp yillik olib borgan ekspeditsiyalari davomida kishiga nisbatan psixologik hukmning eng taʼsirchan, eng kuchli, eng oʻtkir vositalaridan biri hisoblangan qargʻishlarning koʻplab namunalarini yozib olgan va oʻzining maqolasida 60 dan ortiq qargʻish turlarini chop ettirgan. M.Murodov birinchilardan boʻlib qargʻishlarni “kishiga oʻlim tilash”, “kishiga yomonlik tilash” , “Odamga yomonlik tilab uning qalbini jarohatlash”, va “muhtojlik tilashga qaratilgan” qargʻishlarga boʻlib tasnif qilgan. M.Murodov keyinchalik qargʻish haqidagi ilmiy ishini N.Hakimov va A.Ergashevlar bilan hamkorlikda ish qilgan holda olib bordi va boyitdi. Ularning hamkorligidagi “Olqish olgan omondir, qargʻish olgan yomondir” deb nomlangan maqolasida oʻz ishlarini yanada chuqurroq yoritib berganlar.

Folklorshunos. olim B.Sarimsoqov qargʻishlarni oʻzbek tilshunosligida oʻrgangan tasnif qilgan va toʻrtinchi turga ajratgandir. Uning fikricha qargʻishlar oʻzgarmas harakterga ega ya’ni barqarordir, genetik jihatdan kelin chiqishiga koʻra marosim folklori bilan bogʻliqligi; ijrochilar tarkibiga egaligi; hayotiy-mazmuniy qamrovda ega ekanligi; muhim maishiy estetik vazifani bajarishi; anʼanaviy shaklga ega ekanligi; mifologik tasvirlar bilan bogʻliq ekanligi; tabiat tasvirlari bilan bogʻliqligi; maqsad-ziyon yetkazish

⁷ Murodov.M. Olqish va qargʻish // Murodov.M. Sarchashmadan tomchilar.maqolasidan

⁸ Hakimov.M Ozarbayjon xalq ijodidan

⁹ Murodov.M Qargʻish va olqish //Murodov. M Sarchashma tomchilar. – Toshkent,: Gʻafur Gʻulom nomidagi Sanʼat va adabiyot nashriyoti.1984,-B. 257-260

ekanligi; ayollar qarg'ishi va erkaklar qarg'ishiga bo'linishi kabi asosiy xususiyatlar bilan xarakterlanadi¹⁰

B.Sarimsoqov o'zbek xalq qarg'ishlarida ifodalangan istak-motivlar haqida so'z yuritar ekan, ularning turli jonsiz narsalar bilan bog'liq, kishiga o'lim tilash, kishining biror a'zosiga zarar yetkazish bilan bog'liq qarg'ishlar mavjudligini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADAIYOTLAR RO'YXATI

1. Amonturdiyev A. Professional nutq efemikasi (chorvadorlar nutqi misolida). – Toshkent: Sharq. 2009. B. 87-91.
2. Sarimsoqov B. Olqishlar va qarg'ishlar. --Toshkent.1988,B. 143
3. Bobolardan qolgan naqlar (To'plam, nashrga tayyorlovchilar: Jo'rayev.M, Sattorov.U), – Toshkent:Fan,1989. B. 65-66
4. Boynazarov F. O'rta Osiyoning antik davri.– Toshkent:Fan.1991, B.158.
5. Cho'lpon. Yana oldim sozimni. – Toshkent:Fan.1991,- B. 379.
6. Eshboyeva F. o'zbek xalq qarg'ishlari janr xususiyatlari. Toshkent: 2008. B.13-130.

¹⁰ Sarimsoqov.B. Qarg'ishlar va olqishlar. 1- jildi. – Toshkent.1998,B.128.151